

17. *Трамвай* іде́т сквозним маршрутом // Молодой большевик. – 1951. – № 69. – 20 мая.
18. *Информация* Наркомата государственной безопасности СССР о положении заводов г. Омска (по материалам перлюстрации частной переписки) // Советская жизнь. 1945–1953. Сб. документов. – М., 2003. (Первоисточник: РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 117. – Д. 530. – Л. 53-57).
19. *Записка* заведующего отделом Управления кадров ЦК ВКП(б) Бородин Г. М. Маленкову о положении рабочих на заводе № 174 // Советская жизнь. 1945–1953. (Первоисточник: РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 117. – Д. 530. – Л. 37-41).
20. *Там же*.
21. *Там же*.
22. *Там же*.
23. *Там же*.
24. *Вопрос* остаётся открытым (По письмам в редакцию) // Омская правда. – 1950. – № 83. – 25 апреля.
25. См.: *На Сибзаводе* мало заботятся о нуждах рабочих и служащих // Омская правда. – 1946. – № 7. – 9 января; Николаева М. Круто повернуть внимание организаций к обслуживанию культурно-бытовых нужд Сибзавода // Омская правда. – 1949. – № 74. – 16 апреля.
26. *Сергеев* З. Почему плохо работают бани Омска. Сантрест мало проявляет заботы о быте трудящихся / З. Сергеев // Омская правда. – 1946. – № 11. – 15 января.
27. *Почему* плохо работают бани Омска. По следам наших выступлений // Омская правда. – 1946. – № 38. – 20 февраля.
28. *Собрание* партийного актива гор. Омска // Омская правда. – 1946. – № 22. – 30 января.
29. *Потапов* С. Лучше обслуживать советского потребителя / С. Потапов // Омская правда. – 1946. – № 27. – 6 февраля.
30. *Дорогова* К. Выпускать для населения товары высокого качества / К. Дорогова // Омская правда. – 1946. – № 38. – 20 февраля.
31. *Комаровский* И. Строже контролировать качество товара / И. Комаровский // Омская правда. – 1950. – № 70. – 8 апреля.
32. *Назимов* А. Населению области – прочную, красивую мебель / А. Назимов // Омская правда. – 1950. – № 72. – 11 апреля.
33. *Гончарова* Т. Вчера в магазина Омска / Т. Гончарова // Омская правда. – 1949. – № 42. – 2 марта.
34. *ИсАОО*. – Ф. Р-235. – Оп. 2. – Д. 418. – Л. 23.
35. *Там же*. – Л. 25.
36. См.: *Сизов* С. Г. Омск в годы «оттепели»: Жизнь города в контексте эпохи (Март 1953–1964 гг.) / С. Г. Сизов. – Омск, 2003.

УДК 355.48(477)«1941/1945»:06.07/.091(477)«1953/1985»

Пам'ять про Другу світову війну та нацистську окупацію України в повсякденних практиках радянського суспільства (1953–1985)

Склокіна І. Є.

Склокіна І. Є. Пам'ять про Другу світову війну та нацистську окупацію України в повсякденних практиках радянського суспільства (1953–1985 рр.). Метою цієї статті є аналіз взаємовпливів сфери «високого» офіційного культу пам'яті про Другу світову війну та нацистську окупацію і повсякденних практик радянського часу, як-от рекреаційних практик, туризму, дозвілля та святкування. У пізньорадянському суспільстві пам'ять про війну ставала все більше пов'язана з конsumerизмом та набуває все більш індивідуалізованих форм.

Ключові слова: радянська політика пам'яті, культурне споживання.

Склокіна І. Є. Память о Второй мировой войне и нацистской оккупации Украины в повседневных практиках советского общества (1953–1985 гг.). Целью этой статьи является анализ взаимовлияний сферы «высокого» официального культа памяти о Второй мировой войне и нацистской оккупации и повседневных практик советского общества, как-то рекреационных и досуговых практик, туризма и празднеств. В позднесоветском обществе память о войне стала все более связана с конsumerизмом и приобретала все более индивидуализированные формы.

Ключевые слова: советская политика памяти, культурное потребление.

Sklokina I. Y. Memory of World War II and Nazi Occupation in Everyday Practices of the Soviet Society (1953–1985). The purpose of this paper is to analyse the interconnectedness of the sphere of the “sublime” official memory cult of WWII and Nazi occupation and everyday practices of the Soviet society, such as recreational and leisure practices, tourism, and celebrations. In the late Soviet society memory of war became interrelated with consumer culture and was embodied in more individualized forms.

The keywords: Soviet politics of memory, cultural consumption.

Політика пам'яті про Другу світову війну в СРСР є важливою дослідницькою проблемою з огляду на велике значення цієї політики у радянському публічному просторі, як всередині країни, так і на міжнародній арені; особливо ж у період після смерті Сталіна пам'ять про війну перетворюється на один із легітимізаційних

© Склокіна І. Є.

міфів радянської спільноти. Культ особи було заміщено культом «Великої Вітчизняної війни» як найвищого спільного досягнення радянської спільноти, оскільки досягнення мети побудови комунізму все ще залишалося примарним. Вшанування пам'яті про війну часто розглядають як певну форму культу, а фактично секулярної релігії [21; 25; 41; 47]. Міф про «Велику Перемогу» та культ героїв війни були названі «священними», що утворювало певний простір для трансцендентного та ідеального в умовах матеріалістичного та атеїстичного суспільства.

Політика пам'яті про війну в цей пізній період часто розглядається дослідниками як «монолітний, героїчний і непроблематичний дискурс», «монументальність у пам'яті про війну», «квазі-метафізична система пам'яті та єдності із загиблими» зі своїм «пантеоном героїв, святих та зрадників» [41, с. 9], а також «повномасштабним набором ритуалів, великих і менших, символів та дій, що пронизували повсякденне життя та позначали річний цикл» [41, с. 9]. І саме в цьому полягає дещо суперечлива природа пам'яті про війну в СРСР: з одного боку, як часто наголошують дослідники, офіційний наратив про війну був імперсональним, апелював до мас, характеризувався «монументальністю»; у період застою, як вважається, цей наратив все більше втрачав смисл у безкінечних ритуальних повторях, і був далеким від «реальних» думок та прагнень [17]. З іншого боку, як добре це схоплює наведена вище цитата, вшанування пам'яті про війну пронизувало повсякденне життя людей, було присутнє у багатьох сферах діяльності, а святкування структували буденний плін цього життя. Крім того, більшість дослідників протиставляє офіційний державний наратив історії війни та особисті спогади окремих людей, що її переживали, поміщаючи цей наратив у сферу чистої ідеології, узагальнюючих тверджень та колективних ритуалів [47]. Саме ці протиставлення - повсякденного (профанного) та квазі-релігійного, колективного та індивідуального, приватного та публічного – не є цілком задовільними; їх варто переглянути, приділивши пильнішу увагу зв'язкові пам'яті про війну із повсякденними життєвими практиками радянських людей. У цьому контексті видається слушною думка Й. Хельбека [37] про необхідність розгляду радянської ідеології не як монолітного узагальнюючого наративу, який існує для людей як зовнішня, нав'язувана згори даність, але як процес привласнення офіційних тез в процесі практичної діяльності, раціоналізації, само-рефлексії та творення особистості в повсякденних практиках. Важливою методологічною опорою можуть стати також роботи А. Юрчака [51], який показав, що слідування певним ідеологічним наративам в радянський час ще не означало їхнього прийняття та віри в них; значно важливішим було виконання певних зовнішніх ритуалів, за якими існувала самодіяльна активність індивідів. Поруч із цією зовні безсенсовною ритуальністю існували певні аспекти ідеології, які люди наповнювали важливим смислом та значущістю, не пов'язаними з ідеологічними цілями держави. Причому

це, на думку А. Юрчака, не обов'язково приводило до цинізму і розчарування в офіційному наративі: він цілком міг існувати як у сфері «сакрального», міг і використовуватися в повсякденній діяльності. До подібних висновків приводить праця Е. Вайт [50], яка керується тезою про те, що у повоєнний період інституції, покликані проводити ідеологізований державний наратив (будинки культури), все більше перетворювалися на осередки самодіяльного соціального життя і все більше дбали про вирішення соціальних проблем (наприклад, ре-інтеграцію інвалідів війни, розваги та відпочинок, аніж про індоктринацію та «просвіту»).

Метою цієї статті є аналіз зв'язку та взаємовпливів сфери «високого» офіційного культу пам'яті про війну та нацистську окупацію із повсякденними практиками радянського часу, як-от рекреаційними практиками, туризмом, розвагами та святкуваннями. На нашу думку, саме в цих контекстах можна побачити взаємодію офіційного ідеологізованого наративу про війну із цілком практичними цілями людського життя. Для цього доцільно залучити такі джерела, як описи свят та ритуалів [4; 19; 22; 26; 28-30; 32; 38], туристичні путівники та довідники [1; 3; 8; 13; 33; 34; 36], програми радіо- та телепередач (зокрема, святкових концертів) [7, ф. Р-5745, ф. Р-5767], розпорядження партійних та радянських органів з приводу святкувань та комеморативних заходів [7, ф. П-2] тощо. Поза сумнівом, багатий матеріал для розкриття теми можуть дати також документи особистого походження, які могли би показати індивідуальне сприйняття та проживання офіційного наративу про війну, його привласнення та модифікування; ці джерела ми плануємо залучити в майбутньому, однак у цій статті ми зосередимося саме на колективних практиках. Поза рамками цієї статті перебуває також надзвичайно об'ємна репрезентація теми війни в художній літературі, мистецтві загалом, що заслуговує на окреме дослідження.

Слід зауважити, що проблема практичного використання пам'яті про війну в радянському суспільстві на сьогодні тільки починає оформлюватися як дослідницька проблема (в той час як література про різноманітні аспекти побутування пам'яті про війну в європейських країнах вже є дуже чисельною). Існуючі дослідження про радянську пам'ять про війну розглядають переважно сам офіційний ідеологізований наратив і його політичну інструменталізацію [6; 15; 21; 47]. Одну з нечисленних спроб пов'язати пам'ять про війну із ширшими аспектами соціальної історії повоєнного періоду зробив у своїй тепер уже класичній праці А. Вайнер [48]. У цьому дослідженні він показав вплив не тільки самих воєнних подій, але і пам'яті про війну на спосіб соціального структурування радянського суспільства, а також і на індивідуальні та групові стратегії поведінки людей у повоєнний час; таким чином згадування про війну виявляється включеним у досягнення практичних повсякденних цілей. Низку подібних аспектів

розглядає С. Зубкова [53], хоча її робота тяжіє більше до соціальної історії, аніж історії повсякденності. Так само М. Едель [41] у своїй праці, присвяченій радянським ветеранам, звертає увагу на використання пам'яті про війну не тільки державою для своїх цілей, але і самими учасниками війни. Їхню діяльність автор розглядає як подібну до творення структури громадянського суспільства, хоч і в умовах радянського режиму, в результаті чого ветерани перетворилися на окрему групу з особливими правами (entitlement group). Важливими для нашого дослідження також є роботи, що розглядають такі аспекти радянської повсякденності, як дозвілля, туризм, свята та ритуали (назвемо лише деякі: [11; 12; 14; 40; 42; 45; 46]).

Обраний нами для дослідження період (1953–1991 рр.) особливо цікавий тим, що саме після смерті Сталіна в СРСР відбувається становлення (хоч і в досить обмежених масштабах) суспільства масового споживання, що було обумовлено серед іншого характерним для «холодної війни» змаганням радянського керівництва із країнами капіталізму в тому числі щодо матеріального рівня життя. Адже низький рівень особистого споживання в СРСР перетворився на один із основних аргументів проти «соціалізму» в його радянському варіанті. Від часів Хрущова зростання добробуту населення було вперше проголошене за основну мету соціалізму. Теоретики-економісти почали розробляти тезу про «неухильне зростання особистих і суспільних невиробничих матеріальних та культурних потреб членів соціалістичного суспільства» (див., напр., [39, с. 77]) і навіть піднесли цю тезу до статусу наукового «закона» [39, с. 160-176]. Легітимними в публічному радянському просторі стали не тільки тези про постійне самообмеження, самопожертву, самозречення заради ідеалів та високої мети (наприклад, тієї ж перемоги у війні), але і дискурси «тихого» особистого (сімейного) щастя, достатку, облаштованого побуту. (Строго кажучи, як показують вагомні дослідження [43; 44], прославляння достатку, «культурного побуту» та «правильного» соціалістичного споживання з'явилися ще до періоду «відлиги» і були ще частиною революційних ідеалів, однак у період сталінізму вони радше перебували у сфері мрій та «соцреалістичних» описів, і лише за керівництва Хрущова було вперше здійснено спробу масового впровадження цих ідеалів в життя). Далі, домінуючий за Хрущова колективістський етос із його намаганням реанімувати ідеали «ленінізму» та Революції, в період «застою» були витіснені все більшою індивідуалізацією в повсякденному житті, зростанням неформальних практик у споживанні, цинізму та «двоємыслия». Яким чином співіснували і взаємодіяли наративи про героїзм і самопожертву із зростанням культу особистого споживання? Яким чином вони співвідносилися із надзвичайним збільшенням представленості теми війни в публічному просторі саме у період «застою»? Далі ми спробуємо розглянути ці питання в кількох

контекстах, а саме рекреаційних практик та туризму, дозвілля та розваг, святкових комеморацій та ритуалів.

Рекреаційні практики. Туризм. У післясталінський період зростання доходів населення, урбанізація, а також і поширення практик більш неформального та самодіяльного відпочинку привело до дуже значного зростання ролі туризму, навіть до «рекреаційного буму» [13]. Організований туризм в СРСР підлягав настановам про поєднання виховної, агітаційно-пропагандистської, навчальної функції із відпочинком, спілкуванням з природою та колективом. У туризмі втілювався водночас певний ідеал тілесності (здоров'я) та соціальності. Значною мірою ця виховна та «соціальна» функція туризму втілювалася через представлення теми Другої світової війни у маршрутах подорожей.

Як спеціальні маршрути для іноземців, так і для подорожей всередині країни, поєднували розважальну складову, відпочинок на природі з «ідеологічними» темами. Фактично кожен маршрут обов'язково включав у себе не тільки пам'ятки старовини або природні об'єкти, але також і пам'ятки Великої Вітчизняної війни. Так, наприклад, такі популярні туристичні місця, як Крим і Одеса, представлялися публічно як місця партизанської слави: найпопулярніші кримські маршрути, виявляється, були присвячені відвіданню печер, де переховувалися партизани [36, с. 70], що поза сумнівом, поєднувалося із суто «позаідеологічним» відпочинком біля моря, в горах, заняттями спортом. Гора Мітрідат у Криму була цікавою у двох відношеннях: на її схилах – «руїни пантікапейського акрополя з підземними усипальницями й катакомбами, а на самій вершині – обеліск Слави, поруч – Вічний Вогонь» [36, с. 71]. Подорож Дніпром та Південним Бугом включала в себе не тільки відпочинок у чудових природних ландшафтах, але також і огляд об'єктів промисловості, розташованих у великих містах по Дніпру, пам'яток козацької доби, але також і місця боїв за Дніпро. Подорожі Західною Україною, де найпривабливішими аспектами відпочинку було, звісно, єднання з природою, оздоровлення, етнографічні цікавинки, поруч із тим обов'язково виконували функцію створення образу *радянської* Західної України для тих, хто мешкав поза нею та відвідував її в якості туриста. Для цього у маршрути включалися, серед іншого, місця, пов'язані із радянським рухом Опору: зокрема, нагадування про одного з найпопулярніших героїв, голову закарпатського крайкому партії О. Борканюка, чекали на туристів у Рахові (пам'ятник), Ужгороді (концтабір, де мордували О. Борканюка), Хусті (присвячений йому музей) та інших місцях [36, с. 37]. Подорожі Карпатами обов'язково включали місця партизанської слави, зокрема, пов'язані із Карпатським рейдом загонів Ковпака. Навіть під час екскурсії Львовом, на самісінійкій площі Ринок, належало розповісти про те, що 23 липня 1944 р. над ратушею танкіст О. Марченко підняв червоний прапор [36, с. 40], а потім слід було відвідати Курган Слави. Цікаво, однак, що туристам у Західній

Україні, однак, при цьому не пропонувалися зустрічі із колишніми партизанами, в той час як на Сумщині та Чернігівщині слід було не тільки відвідувати музеї та пам'ятні місця партизанської слави, але і мати організовані зустрічі із учасниками партизанського руху. На Харківщині стандартні рекомендовані маршрути теж включали як місця партизанської й бойової слави, так і дореволюційні пам'ятки і привабливі природні об'єкти. Так, наприклад, маршрут №11 зі збірника «Туристськими стежками по Харківщині» [8], що має назву «Місцями бойової слави радянської армії та партизанських загонів», включає Кручик та Шарівку – до-революційні садиби із мальовничими парками, які описані водночас і як місця боїв, і як пам'ятки паркового мистецтва. Меморіал Слави у харківському лісопарку в туристичному довіднику періоду описувався і як місце, де в період окупації відбувалися масові розстріли (з досить докладним описом їх зі слів свідків), і як чудовий куточок природи (і, відповідно, входив як до маршруту «Місцями Курської битви», так і «Зелений пояс Харкова»)[3, с. 50-52]. Характерно, що і Таранівка в цьому путівнику вже описується не тільки як місце героїчного подвигу взводу лейтенанта П. Широніна у березні 1943 р., але і як місце розстрілів, здійснених есесівцями з дивізії «Адольф Гітлер», що відображає зростання значущості теми жертв з-поміж підкупаційного населення у загальній картині війни. Як бачимо, туристичні маршрути не уникали також і теми окупації, включали табори, місця страт, а не тільки місця, пов'язані з перемогами.

Намагання поєднати ідеологічний наратив із зростанням культури споживання відображено в деклараціях партійних органів щодо необхідності покращити інфраструктуру біля пам'яток історії та культури, «організувати місця відпочинку, харчування, продаж сувенірів, побутове та медичне обслуговування» [7, ф. П-2, оп. 6, спр. 56, арк. 103]. Величезні меморіальні комплекси, як правило, вписані в певний природний ландшафт, все більше сприймалися як місця відпочинку та розваг; наприклад, у описі харківського Меморіалу Слави в сусідніх абзацах бачимо опис його як місця вшанування пам'яті полеглих у трагічних подіях («лесопарк – одно из священных мест города. Здесь в братских могилах похоронены советские воины, партизаны, подпольщики <...>, харьковчане свято хранят память о героях»), і поряд – як місця відпочинку («лесопарк – прекрасное место отдыха. Его близость к жилым массивам, хорошая транспортная связь с центром города делают лесопарк удобным для массового отдыха») [1, с. 59-60]. Парки культури та відпочинку були місцем, де безпосередньо поєднувалися відпочинок із «культурно-просвітньою роботою». Так, у парках читалися лекції, присвячені історії війни, пам'ять про війну втілювалася у оформленні тематичних алей – присвячених Героям Радянського Союзу, просто героям війни, Радянській Армії, алеях миру тощо [9; 18].

Найхарактернішими подорожами з ідеологічним навантаженням були маршрути Всесоюзного походу комсомольців і молоді місцями революційної, бойової та трудової слави радянського народу, запроваджені з 1965 р., основним завданням якого було виховання комуністичної ідейності, дружби народів, радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму. Учасники цих подорожей, серед іншого, збирали спогади про війну та матеріальні артефакти, допомагали створювати місцеві музеї, прибирали місця навколо пам'ятників та могил (і навіть здійснювали перепоховання, наприклад, насилаючи на могилі «курган Слави»), проводили інші комеморативні заходи біля цих місць. З 1974 по 1977 у рамках маршруту «Ніхто не забутий, ніщо не забуто» експедиції подорожувало близько 10 млн осіб. Тематичні зліти молоді, вело- і мотопробіги, походи завжди мали також і суто рекреаційну складову, значення відпочинку на природі та подорожування [33].

Походи місцями революційної, бойової і трудової слави згодом набули міжнародного масштабу. Так, учні середньої школи с. Соколового на Харківщині, де у боях брав участь Перший окремих чехословацький батальйон, здійснили похід аж до Праги, де були прийняті президентом ЧССР Л. Свободою, а наступного року до Соколового подорожували робітники з Острави [29, с. 62]. У 1970 р. відбувся автопробіг дружби Москва – Прага до 100-річчя від дня народження Леніна і 25-річчя визволення ЧССР від фашистських загарбників. Спортсмени і ветерани війни на автомобілях подорожували місцями боїв, зокрема, проходили через Соколів на Харківщині [7, ф. Р-5745, оп. 3, спр. 232, арк. 127]. Однак, міжнародний туризм для громадян з СРСР значною мірою означав можливість ознайомлення із значно вищою культурою споживання та покращення свого забезпечення побутовими товарами і одягом, що, однак, мало якимось чином сполучатися із ідеологічним завданням такого туризму [42].

Особливо значущим було поєднання туризму, розваг та практик вшанування пам'яті про нацистську окупацію у випадку із дитячим туризмом та виховними заходами. Саме у таких формах, як гуртки червоних слідопитів, групи пошуку, що збирали відомості про загиблих героїв, очевидно є суто туристично-рекреаційна складова. У парках культури і відпочинку під час проведення свят, гулянь чи масових заходів також проводилися окремі заходи для дітей, наприклад, на зеленому майданчику під назвою «В тилу ворога» із дітьми міг зустрітися колишній командир партизанського загону і розповісти про діяльність партизан у часи війни [9, с. 58].

Дозвілля, розваги, святкування: культурне споживання образу війни. У післясталінський час культивування пам'яті про війну часто було вплетене у дозвілля та розваги. Виразно це можна бачити на багатьох прикладах, як-от зміни у політиці щодо монументів на вшанування війни; святкові радіоконцерти; святкування річниць; запровадження нових

радянських традицій і обрядів тощо. Серед іншого, ця тенденція була дуже виразною у випадку з заходами, покликаними передавати пам'ять про війну молодшим поколінням. У цей період пам'ять про війну взагалі проходить певну «інфантилізацію»: вона набула значення передусім як засіб «патріотичного виховання» молодших поколінь, які не мали особистого досвіду переживання війни; будь-яка доросла людина вже мала володіти певним набором знань і почуттів, пов'язаних із війною, а дітям слід було ці знання набути. З огляду на дитячий вік учасників певні заходи із вшанування війни неминуче мали набувати спрощеного та значною мірою розважального характеру. Часто вони набували виразно ігрових форм - через прийоми імітації (ігрове відтворення подій або ж елементів повсякденного життя часів війни) та самоототожнення (ігрове та театралізоване самоототожнення із конкретними героями чи певними групами, що переживали воєнні часи).

Окрім воєнно-стратегічних ігор «Зарница» і «Орленок», які найвиразніше демонструють розважальний бік пам'яті про війну, можливості такого ігрового самоототожнення із учасниками війни виникали також і в пошуковій роботі, коли діти збирали відомості про якийсь загін або воєнний підрозділ і починали ідентифікувати себе з ним. Так, діти із Рава-Руської школи-інтернату, здійснюючи рейд «Дорогами війни», не тільки розшукували відомості про героїв-прикордонників часів війни, але самі і під керівництвом своїх наставників-армійців утворили загін «юних розвідників» [27]. Ототожнення себе, наприклад, із радянськими партизанами в тилу ворога мало виразний ігровий та розважальний елемент, який схвалювався рекомендаціями щодо проведення подібної виховної роботи: «Особливо захоплює піонерів романтика партизанської боротьби. Мандрувати партизанським лісом, побувати в партизанській землянці, напиться води з партизанської криниці – заповітні мрії тих, хто готується до багатоденних походів по рідному краю» [23, с. 29]. Таке ж значення гри та перевтілення мали численні реконструкції партизанських чи армійських землянок, бліндажів, хат з елементами побуту, створення великих яскравих діорам у музеях (особливо характерне для пізньорадянського періоду і пов'язане, зокрема, зі зростанням матеріального добробуту, що уможливлювало створення таких масштабних об'єктів). На Харківщині масштабним прикладом такої реконструкції було відтворення на початку 1970-х рр. землянки другого підпільного обкому комсомолу, очолюваного А. Щербаком та його зв'язковою Н. Волковою, де відбулася їхня героїчна загибель [7, ф. П-2, оп. 163, спр. 48, арк. 58-60]. Тут містилися предмети побуту і справжня зброя, інші експонати. Такі масштабні, об'ємні «пам'ятки» власне на просторовому рівні включали глядача у зображення минулого, спонукали перевтілитися в учасника подій через безпосередній контакт із матеріальною його реконструкцією.

Самоідентифікація із воєнним минулим і з його учасниками діяла дуже часто через біографічний вимір. Дітям рекомендувалося вивчати основні віхи біографії певного героя, через що дитина співвідносила й ідентифікувала себе із цим героєм. Саме тому особливо пропагувалися серед школярів біографії «дітей-героїв». При цьому пропонувалося ототожнювати себе не тільки із фронтовими героями, але і з жертвами, наприклад, загиблими підпільниками та партизанами, і навіть військовополоненими-в'язнями шталагу: наприклад, учні Рава-Руської школи-інтернату досліджували долю військовополонених такого табору, намагалися шукати сліди руху Опору, героїзуючи таким чином цих в'язнів, і теж вивчали їхні біографії. У Західній Україні поширеним було виховання на прикладах дітей, які (як офіційно представлялося) загинули від рук «націоналістів»: діти вивчали біографії цих славних піонерів (які допомагали радянизувати Західну Україну), зустрічалися із їхніми родичами і навіть приймали останніх до своїх піонерських ланок [23, с. 37]. Запитання «На кого б ви хотіли бути схожими?» було одним із стандартних запитань на уроках патріотичного виховання, і найчастіше у своїх відповідях діти вказували саме на героїв «Молодої гвардії», Зою Космодем'янську та інших героїв часів окупації [5; 23]. У випадку Харкова такими персонажами, із якими діти мали ототожнювати себе, були, зокрема, і загиблі І. І. Бакулін, О. Зубарєв, яким були присвячені два шкільних музеї (відповідно, у школі № 3 та № 88), де учні мали вивчати біографії героїв для проведення екскурсій по музею, а також змагалися за право здобути почесне ім'я героя для свого класу («зубарівський клас»), або ж почесне право для відмінників сидіти за «партою Зубарєва» [7, ф. Р-5942, оп. 1, спр. 274, арк. 5-17].

Безпосереднє ігрове ототожнення із героями відбувалося у шкільних виставах, серед яких «Молода гвардія» посідала чільне місце (причому не тільки після виходу в 1973 р. однойменної п'єси А. Алексіна, написаної за романом О. Фадєєва, але і до того). Діти у формі ігрового театралізованого дійства ототожнювали себе із загиблими героями, і своєю сумлінною діяльністю на благо Вітчизни зобов'язувалися продовжувати «справу героїв», реалізувати їхні мрії; символічна «вдячність» та «борг» молодого покоління перед загиблими створювали зв'язок із ними. Це ігрове ототожнення у пізньорадянський період не уникало образів жертв окупаційного режиму – їхня героїчна загибель представлялася якщо не візуально, то вербально, з докладним описом катувань, що, вочевидь, в умовах атеїстичного суспільства було формою подолання екзистенційного страху перед смертю у формі ідеї про «безсмертя» героїв, перевтілених на сцені у новому поколінні майбутніх будівників комунізму [30; 38]. Таке ж значення подолання страху смерті мали ритуали, пов'язані із «безсмертям героїв», як-от символічне «зарахування» певних загиблих під час війни героїв навечно до списків якогось трудового колективу, піонерського загону, військової частини

тощо; члени цього колективу мали працювати «за себе і за того хлопця», а під час урочистостей згадувати цих героїв, відгукуватися замість них на урочистих лінійках [19, с. 197-198; 29, с. 63-64]. Театралізовані розігрування сенок із історії війни були характерні також і для «дорослих» заходів: наприклад, епізоди з історії «Великої Вітчизняної» розігрувалися на сцені під час такого нововведеного радянського свята, як День каштанів у Києві, поряд із Переяславською радою, подіями 1905 р., повстанням на «Арсеналі» [24, с. 198].

Така самоідентифікація із героями часів війни мала відбуватися не тільки у дітей, але також і у дорослих будівників комунізму, які мали таким чином надихатися на ударну працю. Наприклад, заводські музеї, активно створювані у 1960-ті-1970-ті рр., обов'язково мали прославляти діяння робітників цього заводу під час війни і впливати через це на робітників сьогоднішніх. Наприклад, на харківському електромеханічному заводі відвідини заводського музею і урочиста клятва продовжувати славні традиції героїв були обов'язковими елементами прийому будь-якого нового робітника на роботу [4].

Для дорослих розважальна та відпочивальна складова різноманітних дій зі вшанування пам'яті про війну теж була суттєвою, що проявилось, зокрема, у трансформації відзначань різного роду річниць воєнних подій (зокрема, 9 травня та днів визволення окремих населених пунктів, областей, республік). Якщо у сталінський час всі знаменні дати мали відзначатися ударною працею, як правило, зовсім малооплачуваною, а саме «святкування» якоїсь річниці було більше мобілізаційним чинником, аніж перервою у шерезі буднів, то у період «застою» до певних річниць теж проводилися соціалістичні змагання, окремі робітники намагалися завершити «особисту п'ятирічку» (зауважимо тут зростання індивідуалізму), але це вже мало своїм наслідком певні матеріальні заохочення. Зайве згадувати, що понаднормова робота та виконання соціалістичних зобов'язань у післясталінський період мали своїм наслідком отримання премій та іншої цілком практичної користі. Обов'язковою другою частиною вшанування річниць подій часів війни стали масові народні гуляння, вистави, концерти, вікторини, спортивні змагання та інші форми дозвілля.

Публічні заходи з вшанування пам'яті про війну стали містити все більше суто естетичних, а не змістових компонентів, надзвичайно важливим стало зовнішнє оформлення святкувань. На відміну від надзвичайно одноманітних пам'ятників на могилах загиблих, що встановлювалися у сталінський час, офіційна політика рекомендувала виготовляти більш різноманітні та естетично привабливі пам'ятники. Так, постанова ЦК КПУ та радміну УРСР від 2 квітня 1969 р. констатувала, що в умовах зростання достатку, збільшення житлового та іншого будівництва, зростання культурного та матеріального рівня «народу» - необхідне подальше підвищення рівня монументального та

декоративного мистецтва. Тому було засуджено практику спорудження типових бетонних скульптур і проголошувалася необхідність виготовлення за конкурсом оригінальних проєктів індивідуальних пам'ятників із застосуванням сучасних форм [7, ф. П-2, оп. 6, спр. 412, арк. 59-64]. Пам'ятники на вшанування вояків та жертв війни, таким чином, мали стати (принаймні за офіційними розпорядженнями) значно більшою мірою естетичними, мистецькими об'єктами. Вони набули драматизму, динаміки та експресії [12]. У цьому проявилася тенденція до більшої естетизації теми війни, її емоціоналізації, намагання «пробудити» пам'ять, на відміну від спокійно-скорботного стилю сталінських часів, який радше вів до забуття, заспокоєння, шанобливого спокою. Тепер пам'ятники не були простим позначенням місця захоронення, вони мали отримати певний «додаток» – естетичний вимір, вияв творчості та різноманіття, для додаткового впливу на глядача. Цікаво, що самі адресати цього впливу сприймали цю додаткову естетичну складову як щось зайве й нещире, і вважали саме пам'ятники першого повоєнного десятиліття такими, що відповідають уподобанням та почуттям самих учасників війни [10; 12].

Своєрідне змішання вшанування пам'яті із розвагами, відпочинком та естетичним досвідом було характерне для святкування річниці «визволення України від німецько-фашистських загарбників» у 1974 р., яке було поєднане із відкриттям масштабної щорічної виставки квітів у Києві. Містом рухалася автоколона, прикрашена тематичними композиціями з квітів, серед іншого – велетенський «Букет переможців», який везли Герої Радянського Союзу та інші ветерани, величезна солдатська каска, пробита осколками, з якої проросли квіти, і т.д. Відкриття виставки квітів відбулося на площі одночасно із звичним військовим парадом і мітингом, а далі свято квітів перейшло до парку, де учасники свята могли «помилуватись рукотворною красою, подихати свіжим дніпровським повітрям», і такий відпочинок дозволив «відновити працездатність людей, зарядити їх енергією і добрим настроєм» [24, с. 202]. Таким чином квіти як елемент суто естетичний і рекреаційний (контакт із природою) включався у вшанування пам'яті про минуле. Так само в День Перемоги 1975 р. колони машин із ветеранами рухалися «у суцільному морі квітів», що мало нагадувати учасникам свята про те, що «з такою ж радістю радянських бійців зустрічали у роки війни жителі визволених міст і сіл нашої країни і багатьох країн Європи» [24, с. 203] – тут ті ж квіти набували вже особливого політичного значення (символ позитивного сприйняття радянських пришельців у Східній Європі). Разючий контраст із святкуваннями певних дат, пов'язаних із війною, у Західній Європі та Радянському Союзі очевидний. Якщо європейські традиції комеморації 8 травня значно більше містила скорботи, передбачала участь у релігійних службах у пам'ять про загиблих рідних, то в СРСР це свято все більше стало містити елементів розваг та споживання.

Все більше наголошувалася необхідність забезпечити до святкових днів покращення обслуговування, постачання товарами та послугами першої необхідності, проведення заходів із благоустрою, організацію виставок-продажів продуктів. В умовах тотального дефіциту та постійного відставання сфери виробництва споживчих товарів керівництво ставило за мету принаймні в окремі дні створювати ілюзію достатку та благоденства. У дні свят мали працювати ідеально всі комунальні служби, магазини, вважалося за стратегічне завдання до певного свята, річниці здати в експлуатацію якийсь значущий об'єкт соціальної сфери, як-от дитсадок, школу або лікарню, що представлялося як «турбота партії про народ» та продовження революційних і бойових традицій засобами мирної праці. Власне у 1960-х рр. з'явилися традиції відзначання свят із похідними кухнями, кашею, а то й шашликами [7, ф. Р-5745, оп. 1, спр. 701, арк. 40], що було не тільки нагадуванням про фронтний побут (каша), але і мало виразне значення символічної презентації достатку: свята були моделюванням щасливого комуністичного майбутнього, яке на щодень все ще було недосяжне. Цей демонстрований достаток протиставлявся бідності та руйнуванням часів окупації, а визволення міста представлялося нульовою точкою відліку для зростання сьогоднішнього добробуту. До свята «звільнення Харкова від німецько-фашистських загарбників» вважався за доцільний, наприклад, подарунок зі 100 т овочів і 30 т фруктів, надісланий з Великобурлуцького району до Орджонікідзевського району Харкова [7, ф. Р-5745, оп. 1, спр. 760]. Вважалося за необхідне організувати додаткове постачання продуктів населенню, наприклад, через виставку-продаж кулінарних і кондитерських виробів [7, ф. Р-5745, оп. 1, спр. 760]. Цікаво, що виставки досягнень сільського господарства проходили до дня визволення Харкова (серпень!) ще і в сталінський час (зокрема, дуже пропагандистськи значущою була виставка сільгосппродуктів у серпні 1944 р.), але вони мали більше значення «звіту про успіхи» локального керівництва, адресованого вищим щаблям влади, аніж широкого впливу на саме населення. Відзначення певних дат у сталінський час переважно означало необхідність виявлення ентузіазму та перевиконання норм праці.

Хоча в період «застою» саме фронтовики стали групою, що найбільше прославлялася та оспівувалася під час святкувань [41], в залежності від місцевих умов на перший план могла виходити, наприклад, тема підпільної боротьби. Наприклад, у районі Малина Житомирської області ритуал комеморації концентрувався навколо пам'ятника малинському підпіллю, співалися відповідні пісні, особливо шанувувалася Герой Радянського Союзу, керівниця комсомольського підпілля Ніна Сосніна [28, с. 84; 29, с. 59]. Ритуали проводилися також і на могилах, де було поховане суто цивільне населення – жертви масових убивств липня 1943 р. (докладніше реконструкцію подій та критичний аналіз політик пам'яті навколо цього місця див. [16]). Звісно, тема

безневинних жертв була значно менш представлена в публічному просторі, ніж тема героїчної загибелі заради Вітчизни. Однак, таке вшанування саме безневинних жертв могло відбуватися тоді, коли слід було підкреслити антигуманну сутність війни, зокрема у кампаніях «боротьби за мир»: наприклад, у 1970 р. урочисто-траурний мітинг та церемонія покладання квітів у с. Раска на Київщині на місці загибелі 400 жителів села завершилися зверненням до американського посольства в Москві з листом-протестом проти розширення агресії в Індокитаї [28, с. 85]. У цьому випадку апеляція до жертв і взагалі зображення СРСР як виключно жертви агресії (нацистської, а тепер ще і потенційно – агресії капіталістичних країн) було найбільш виправданим.

Таким чином, протягом післясталінського періоду пам'ять про війну була все більше пов'язана зі споживанням, розвагами, відпочинком, що ставить проблему того, яким чином ці практики співвідносилися із наративом про колективний подвиг та самопожертву?

Публічні спогади та комеморативні ритуали: приватизація образу війни. Пам'ять про війну також зазнала на собі впливу переформатування стосунків колективу та індивіда, що відбувалися в післясталінський період в СРСР. Для правління Хрушова було характерне намагання здійснити новий революційний прорив між сферами приватного та публічного: з одного боку, зробити приватне (в т.ч. почуття, сімейні стосунки) легітимною частиною публічного простору, а з іншого – посилити втручання «дружнього, товариського» колективу в життя окремої особи [35]. У публічному дискурсі набули високого статусу поняття особистого щастя, дружби, кохання тощо, які були невідривно пов'язані із уже згаданими вище легітимізацією особистого споживання та облаштованого побуту. Намагання зруйнувати бар'єр між публічною сферою формальних ритуалізованих дискурсів та приватною сферою практик виживання було намаганням зруйнувати лицемірство і «двоємыслие», що лежало в самій основі радянського способу життя, культивувати «щирість» та «відкритість». Період застою позірно продовжував цю риторичку «щирості», в реальності все більше погоджуючись зі зростанням автономної приватної сфери та неформальних практик. Тому пам'ять про війну в післясталінському суспільстві зазнала процесу певної «приватизації», що проявився у багатьох формах: включення особистих історій пересічних учасників війни в публічний простір; особистісно орієнтовані практики відпочинку та дозвілля; відтворення пам'яті в рамках вужчих груп, що мали спільний військовий досвід тощо.

Якщо у сталінський період важливим був культ нечисленного пантеону дуже популярних загальносоюзних героїв, то після Сталіна значно зростає роль місцевих героїв, а кількість їх все збільшується через настійне запровадження «пошукової роботи» та лозунг «Ніхто не забутий, ніщо не забуто». Тепер використання імені якогось загальновідомого героя (вивчення його діяльності, патріотичне

виховання на її основі, ритуали пам'яті щодо нього) вважалося недоцільним, формальним та малоефективним, якщо цей герой не походив з тієї місцевості, де це робиться. Переваги мали бути надані менш значущим, але місцевим героям [2, с. 98-104].

Соціальна пам'ять про війну (тобто пам'ять, передана суспільством, а не пам'ять про особисто пережите) мала величезне значення для повоєнних поколінь. Саме у період «застою» виникає ідея про необхідність передавати дітям більш «дитячу» версію війни, більш розважальну та легку, і крім того, передавати не скільки знання, скільки емоції, відчуття, які мають надихати їх на певні дії. Таким чином, події часів війни поставали для дітей не тільки як обов'язковий узагальнюючий ідеологічний наратив, але і як певна особистісно орієнтована практика. Сама ідея про необхідність постійного пошуку та збільшення відомостей про події та учасників війни, принципова можливість розширення канону (що було неможливо у сталінський період із його культом невеликої кількості офіційно визнаних героїв) робила потенційно цінними спогади та особистий досвід кожного учасника війни та підкреслювала тезу про масовість героїзму та колективний подвиг усього «народу». Звідси походив обов'язок кожної дитини вивчати історію участі у війні членів своєї родини, що робило історію війни значно більш «приватизованою». Крім того, у своїй пошуковій діяльності діти орієнтувалися передусім на «рідний край», на дослідження певної місцевості, і героїв, які здійснили подвиг на її території. Листування із такими героями, які після війни мешкали деінде в СРСР, давало привід говорити про «інтернаціональне виховання», а діти таким чином набували усвідомлення приналежності до певного регіону, певного міста, його відмінності від інших. Так, у контексті «дружби народів» на вшанування росіянина-героя Радянського Союзу, який здійснив подвиг у Харківській області, учні однієї зі шкіл Харкова створили музей на його честь та посадили парк із беріzkами в якості символу «російського» [7, ф. Р-5942, оп. 1, спр. 274, арк. 5-17]; як бачимо, це мало значення не тільки виховання «інтернаціоналізму», але і накидання певної етнічної ідентичності та посилення відчуття своєї етнічної та регіональної окремішності, так характерне для часів «застою» (адже для здійснення широко пропагандованої «дружби народів» слід було постійно відтворювати існування самих цих «народів», парадоксальним чином злитих у єдиному «радянському народі»).

Поза сумнівом, у пошуку героїв-фронтовиків і культивуванні пам'яті про них потенційні ресурси були ширшими: у комемораціях брали участь часто численні бойові товариші загиблих. Ветерани, ставши у пізньорадянський час групою з особливими правами, охоче підтримували ініціативи із вшанування їхнього воєнного досвіду [41]. Однак, у випадку із героями руху Опору часто виникала можливість створення більш приватної та людянішої версії подій, адже часто серед нечисленних свідків, що могли розказати про діяльність підпільників, були їхні родичі.

У Харкові одним із яскравих прикладів активного підтримування пам'яті про антинацистське підпілля була матір загиблого підпільника Юрія Узуньяна. Вочевидь, долаючи таким чином травму втрати свого сина, вона часто брала участь у виступах на радіо, у зустрічах із різними аудиторіями, де розповідала про героїчну діяльність Юрія. Цікавою в цьому плані є, наприклад, стенограма вечора-зустрічі учнів школи № 126 із учасниками підпілля, присвячена Ю. Узуньяну [7, ф. Р-5942, оп. 2, спр. 153], де виступ командира підпільної групи був присвячений загальній характеристиці діяльності групи в масштабах міста, і тільки у виступі мами Юрія його діяльність постала не як виконання завдань керівництва підпілля, а як допомога людям, усім, хто звертався до Юрія, пережити реалії повсякденного життя під окупацією, а також прозвучала історія про порятунок єврейської дівчинки та про те, як Юрій переймався долею вихованців дитбудинків. Таким чином суто «приватна», сповнена емоцій точка зору була інкорпорована в публічний простір. Звісно, історії фронтовиків також могли набувати більш особистісного характеру та символічної «сімейності» в рамках образів «бойового братства», «побратимства», але вони були значно більше підкорені стандартним кліше про перемогу та героїзм, аніж історії про загиблих підпільників, що неминуче мали поєднувати героїзм із трагедією та жертвовністю.

Взагалі включення родичів загиблих, особливо матерів та дружин, у публічний простір комеморацій було характерним для післясталінського періоду та сприяло «приватизації» пам'яті про минуле. Навіть в офіційному дискурсі в рамках «критики окремих недоліків» подибуємо критику занадто офіційного та клішованого вшанування пам'яті про війну і протиставлення йому особистих людських почуттів та індивідуальних практик (див., наприклад, протиставлення офіційного святкування річниці Перемоги та неформальної практики вшанування, коли матері і дружини загиблих воїнів зібралися разом, читали листи від своїх загиблих і співали пісень, «що їх по радіо не завжди виконують» [32, с. 80]. Саме в брежнєвський період вшанування стало стосуватися також багатодітних матерів, чії діти загинули під час війни [19, с. 199-207; 31, с. 66].

Приватна сфера, що асоціювалася із жінками, знаходила все більшу представленість у публічному просторі через історії, наприклад, жінок-учасниць руху Опору; характерний приклад тут становить група Нікітінської, що діяла в Харкові: для розповідей про їхні патріотичні дії (порятунок поранених військовополонених) був характерний сильний емоційний струмінь, значне місце відводилося описові побутового життя під окупацією, а мотивація дій учасниць цієї групи була подеколи представлена як особистісна і емоційна. Так, дії однієї з жінок пояснювалися тим, що вона хотіла бути «в одному строю» зі своїми синами, що пішли на фронт, і взагалі у описі цих жінок стали наголошуватися не комуністична ідейність чи обов'язок, які були

важливішими в сталінські часи, але чуйність, співчуття, доброта. Цілком прийнятною в публічному просторі стала романтична історія про те, як одна із дівчат після війни одружилася із одним із врятованих військовополонених, що став героєм Радянського Союзу [7, ф. Р-5767, оп. 1, спр. 1145, арк. 26-53].

Ще один контекст, в рамках якого комеморації окупації та війни були все більше особистісно-орієнтованими, було впровадження «нових радянських традицій та обрядів». Такі обряди і традиції існували ще від часів революції 1917 р., однак лише у пізній радянській період вони набули справжнього розмаху та впроваджувалися систематично через центральну Комісію по радянських традиціях, святах та обрядах (від 1964 р. – при Міністерстві культури УРСР, від 1969 р. – при Президії ВР УРСР, від 1978 р. – при Раді Міністрів) та спеціальні комісії при виконкомах рад [20]. Розквіт політики впровадження нових свят був пов'язаний не тільки з атеїстичною пропагандою, але також зі зростанням рівня матеріального добробуту, вивільненням часу та збільшенням дозвілля, а також і з зазначеною вище ідеєю «невпинного зростання потреб», в тому числі культурних, за «розвиненого соціалізму». З іншого боку, поворот до традицій та ритуалів відображав наростання консерватизму в період «застою», зростання значення формально-ритуальної сторони публічного життя, як і зростання цинізму та «двоємыслия». Однак, навряд чи варто повністю протиставляти ці публічні, наочні декларації-ритуали та «справжні» переконання та практичну діяльність людей. Ці свята мали не тільки формальну складову, але й розважальну, і соціалізуючу тощо.

Як зазначає один із дослідників, у радянських церемоніях протягом часу прослідковується все більш демократичний та персоналізований підхід, вони більше були пов'язані з індивідуальним задоволенням, а також із формуванням певних локальних та групових ідентичностей, аніж із абстрактною ідеологією [с. 183]. Людям подобалися в цих церемоніях святковість, яскравість, перебування в колі друзів, увага до їхньої персони та турбота про них. І тема пам'яті про війну в низці нових обрядів та «традицій» набувала своєрідного приватизованого звучання.

Наприклад, одна з впроваджуваних «згори» форм святкувань – вшанування робочих династій, а також обряд посвячення в робітники – часто залучала представників тих родин, в яких були учасники війни. Цікавою театралізованою формою набув такий обряд посвячення в робітники на кийському заводі «Арсенал»: серед іншого частиною цього дійства був інсценізований діалог між М. Гайцаном – арсенальцем, одним з керівників підпільної антифашистської організації, що загинув за кілька днів до визволення Києва, та його сином, який став майстром-«золоті руки» на тому ж заводі [22, с. 22-23]. Їхня бесіда включала і тему підпільної боротьби, і повоєнної відбудови та сучасних трудових досягнень. Таким

чином особиста історія життя підпільника стала включеною і в сімейний контекст, і водночас у колективне публічне дійство.

Окремі особи опинялися в центрі уваги, наприклад, під час колективних святкувань «золотих весіль». При цьому історія життя подружжя включалася в контекст історії країни. Так, масштабне святкування 50-річчя СРСР в одному з районів Києва у вигляді театралізованої вистави розгортало історію СРСР на прикладі життєвої історії «фабричної дівчини з Києва» Галини Кравченко та «потомственного краснопресненського пролетаря» Миколи Фомичова, які познайомилися на І З'їзді Рад у Москві і побралися; далі їхня історія включає участь в індустріалізації, участь у Перемозі над фашизмом, а також побудову комунізму в повоєнний час. Це святкування включало також ще 25 пар молодят, які вітали ювілярів; численні привітання та подарунки, в тому числі від дітей та онуків, а також представників районної влади, та й зовсім незнайомих їм учасників колективного дійства [24, с. 33-36]. Як бачимо, особисті історії життя стали важливим способом подолання межі між приватним та публічним; тема війни посідала в них важливе місце.

Причому особистісний вимір, «душевність» і «теплота», боротьба з казенщиною стали офіційною стратегією влади у впровадженні цих святкувань та обрядів. Зміщення приватного і публічного, намагання інкорпорувати особисте в публічний простір та навпаки було метою радянських свят: «Перекидаючи незримий місток у минуле, вони [пісні воєнного часу] і за сімейним столом, і на великому колективному торжестві створювали атмосферу особливої задушевності і теплоти» [24, с. 203]. У описах святкувань власне з нагоди річниць завершення війни або звільнення певних населених пунктів радянські автори підкресливали, як поруч із загальними святковими заходами та колективними діями в місцях масових гулянь відбуваються і дружні зустрічі окремих учасників війни, які обмінювалися своїми спогадами більш приватно – але саме в цьому публічному контексті.

Поруч із колективними заходами, що здебільшого узагальнено вшановували загиблих у війну (наприклад, громадськими панахидами) стало важливим пропагування також і індивідуального вшанування загиблих рідними – але саме у публічному контексті (на відміну від сталінських часів, коли вшанування загиблих їхніми рідними було суто особистою справою останніх). Так, цікавим прикладом такої офіційної стратегії є опис того, як в один зі шкільних музеїв Москви часто приходив жінка похилого віку і довго стоїть біля вітрини із листом її сина з фронту – «на побачення з ним, з його листом приходив вона сюди» [22, с. 32]. Тут прославляється материнська любов, а також – саме особистісна (мовчазна!) практика пригадування про загиблих у війну, яка здійснюється, проте, у публічному просторі музею, що робить її значущою.

Саме такі зміщення між приватним та публічним були важливими для боротьби з культурою лицемірства [35], яка встановилася в радянському суспільстві і наростала в період «застою», коли зовнішнє, публічне слідування ритуалам для підтвердження лояльності режиму різко розходилося із повсякденними практиками, які суперечили соціалістичній доктрині та «моральному кодексові будівника комунізму».

Зростання певної демократизації та особистісного начала прослідковується також у такому жанрі комеморації війни, як святкові радіо- та телеконцерти до Дня Перемоги та Дня визволення певних населених пунктів. Для 1940-х - поч. 1950-х рр. для радіопередач був притаманний жанр літературно-музичних композицій, які складалися з найбільш популярних та офіційно схвалених поетичних та музичних творів. Ці композиції були цілком «анонімними» (невідомо, хто робив добірку цих творів) та за адресата мали «цілий народ»; вони не зверталися до когось конкретно та лише в окремих випадках бул спрямовані на вшанування якоїсь групи учасників війни (наприклад, фронтовиків чи партизанів). Їхній адресат мав бути якомога масовішим. Від часів «відлиги» і надалі замість літературно-музичних композицій з'являються концерти, в яких певна пісня стає «подарунком» уже для конкретної особи: для такого концерту автори передачі (чиї імена були відомі слухачеві) підбирали низку видатних осіб-жителів певного міста (причому як живих, так і померлих), в етері коротко описували їхні біографії, особливо – воєнні подвиги, вітали із урочистою датою їх або ж їхніх рідних, напр., [7, ф. Р-5745, оп. 1, спр. 504, арк. 38-43; спр. 581; 642; 760]. На телебаченні такий концерт також включав фотографії цих осіб. На початку передачі вітання адресувалися комусь із героїв Радянського Союзу та володарям інших високих нагород, далі були представлені також і пересічні мешканці-славні трудівники (характерна назва одного з таких концертів – «Для людей хороших» [7, ф. Р-5745, оп. 1, спр. 581]. Надалі у формуванні програм цих концертів почали брати участь родичі або товариші учасників війни через листи до редакції з проханням привітати ту чи іншу особу, хоча поруч ішли також і привітання «анонімні», тобто задумані редакцією програми. Бачимо тут виразну тенденцію до «приватизації» пам'яті про війну, коли воєнне минуле представляється через біографії окремих осіб, часто цілком пересічних, і комунікація з приводу цієї пам'яті вже не є анонімною та орієнтованою на «всіх».

Таким чином, взаємозв'язок між пам'яттю про війну та нацистську окупацію і практиками туризму, дозвілля, святкувань сприяв глибокому закоріненню офіційного культу пам'яті про Другу світову війну. Через повсякденні практики, часто поза-рефлексивні, пам'ять про війну входила у життя фактично кожного радянського громадянина. Культурне споживання та «приватизовані» форми комеморацій, хоча і переводили культ пам'яті у область повсякденного і «профанного», не означали автоматично суперечність із офіційним мітом про всенародний героїзм і

самопожертву заради перемоги, але радше доповнювали цей міф, хоча, поза сумнівом, у багатьох випадках сприяли його «профанації» та зростанню цинізму. Пов'язування пам'яті про війну із консумеризмом, вочевидь, було важливим з огляду на те, що молоді покоління радянських людей все більше асоціювали консумеризм із «західними» або «вестернізованими» культурними продуктами – у розвагах, туризмі, дозвіллі тощо [51; 52]; цьому слід було протиставити іншу, альтернативну щодо західної, культуру споживання.

Примітки

1. Андреева Г. К., Олейник В. В. Знакомьтесь – Харьков. Путеводитель / Г. К. Андреева, Олейник В. В. – Харьков, 1976.
2. Аронов А. А. Воспитывать патриотов: Книга для учителя / А. А. Аронов. – М., 1989.
3. Бородулин В. Г., Лурье А. И., Салла Н. Н. Харьковщина туристская. 22 экскурсионных маршрута / В. Г. Бородулин, А. И. Лурье, Н. Н. Салла. – Харьков, 1988.
4. Буренков М. Героика трех поколений / М. Буренков // Агитатор. – 1962. – №5.
5. Воспитание юных патриотов в советской школе. Из опыта работы учителей школ Ивановской области. – Б. г., 1948.
6. Грінченко Г. Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни» / Г. Г. Грінченко. – Харків, 2010.
7. Державний архів Харківської області.
8. Зеленін С. М. Туристскими тропами по Харьковщине / С. М. Зеленін. – Харьков, 1967.
9. Ивановский М. Харьковский парк культуры и отдыха / М. Ивановский. – Харьков, 1952.
10. Інтерв'ю з Л. Д. Івах, науковою співробітницею Харківського історичного музею. Особистий архів авторки статті.
11. Келли К., Сиротинина С. «Было непонятно и смешно»: праздники последних десятилетий советской власти и восприятие их детьми / К. Келли, С. Сиротина // Антропологический форум. – 2008. – № 8.
12. Конрадова Н., Рылеева А. Герои и жертвы. Мемориалы Великой Отечественной / Н. Конрадова, А. Рылеева // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2-3 (40-41): Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа. [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ko16.html>. Доступ. – 06.03.2011 р.
13. Котляров Е. А. География отдыха и туризма / Е. А. Котляров. – М., 1978.
14. Ларкнер Й. Весілля та війна в Києві. [Доповідь на конференції «Друга світова війна та (від)творення пам'яті в сучасній Україні», вересень 2009 р.] / Й. Ларкнер. [Електронний ресурс]. Режим доступа: http://ww2-historicalmemory.org.ua/abstrakt_u/26.html. Доступ – 6.03.2011 р.

15. Лисенко О. С. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О. С. Лисенко // УІЖ. – 2004. – № 5.
16. Макбрайд Дж. Кризь етнічні лінзи, неясно: масові вбивства у Малині, липень 1943. [Доповідь на конференції «Друга світова війна та (від)творення пам'яті в сучасній Україні», вересень 2009 р.] / Дж. Макбрайт. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ww2-historicalmemory.org.ua/docs/ukr/McBride.doc>. Доступ – 6.03.2011 р.
17. Память о блокаде: Свидетельства очевидцев и историческое сознание общества / Ред. М. В. Лоскутова. – СПб, 2006.
18. Парки культуры и отдыха [Буклет]. – М., 1973.
19. Патриотическое и интернациональное воспитание молодежи. – М., 1983.
20. Пенькова О. Б. Традиції, свята та обрядовість Східної України в 1960-ті – середині 1980-х рр.: державна політика й повсякденне життя: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Б. Пенькова. – Донецьк, 2006.
21. Портнов А. «Велика Вітчизняна війна» в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: Кілька порівняльних спостережень / А. Портнов // Україна Модерна. – 2010. – Вип. 4 (15): Пам'ять як поле змагань.
22. Праздники, обряды, традиции / Сост. Б. Марьянов. – Изд. 2е. – М., 1979.
23. Прус І. Т. Виховання соціалістичного патріотизму в піонерів у процесі краєзнавчої роботи / І. Т. Прус. – К., 1962.
24. Радянські свята та обряди в комуністичному вихованні. – К., 1978.
25. Реброва І. Формування індивідуальної та колективної пам'яті в еґодокументах про Другу світову війну: гендерний аспект / І. Реброва // Схід/Захід. Історико-культурологічний збірник. – 2009. – Вип. 13-14: Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи.
26. Руднев В. А. Советские праздники, обряды, ритуалы / В. А. Руднев. – Ленинград, 1979.
27. Саркіз І. Я. Слідами подвигів. З досвіду патріотичного виховання дітей у Рава-Руській школі-інтернаті / І. Я. Саркіз. – Львів, 1968.
28. Свята та обряди Радянської України. – К., 1971.
29. Соціалістична обрядовість на Україні. Історичний досвід і сучасні проблеми. – К., 1983.
30. Сценарии школьных праздников. Репертуарный сборник в помощь руководителям школьной художественной самодеятельности / Сост. Л. И. Виноградова, С. В. Кузнецова. – М., 1990.
31. Трудовые традиции, праздники, обряды рабочего класса. – К., 1984.
32. Тульцева А. А. Современные праздники и обряды народов СССР / А. А. Тльцева. – М., 1985.
33. Туризм – спутник мира. – М., 1980.
34. Туристические маршруты. Справочник. Сборник маршрутов Центрального и местных Советов по туризму и экскурсиям. – М., 1987.
35. Хархордин О. Обличать и лицемерить. Генеалогия российской личности / О. Хархордин. – СПб, М., 2002.
36. Хвостенко В. М. Туризм на Україні / В. М. Хвостенко. – К., 1976.

37. Хелльбек Й. Повседневная идеология: жизнь при сталинизме / Й. Хелльбек. [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/4/he2.html>. Доступ – 6.03.2011 р.
38. Черный Т. П. Торжественно, красиво, памятно: Массовые школьные праздники и театрализованные представления. Книга для учителя / Т. П. Черный. – М., 1989.
39. Шутов І. М. Проблеми розвитку народного споживання в період будівництва комунізму / І. М. Шутов. – Львів, 1969.
40. Binns Ch. A. P. The Changing Face of Power: Revolution and Accomodation in the Development of the Soviet Ceremonial System: Part II / A. P. Ch. Binns // Man. New Series. – 1980. – Vol. 15. – № 1 (March).
41. Edele M. Soviet Veterans in World War II. A Popular Movement in an Authoritarian Society, 1941–1991 / M. Edele. – Oxford, 2008.
42. Gorsuch A. Time Travellers. Soviet Tourists to Eastern Europe / A. Gorsuch // Turizm: The Russian and East European Tourism Under Capitalism and Socialism / Ed. by A. E. Gorsuch, D. P. Koenker. – Ithaca, 2006.
43. Gronow J. Caviar with Champagne. Common Luxury and the Ideas of the Good Life in Stalin's Russia / J. Gronow. – Oxford, 2003.
44. Hessler J. Cultured Trade: Stalinist Turn Towards Consumerism / J. Hessler // Stalinism: New Directions / Ed. by Sh. Fitzpatrick. – London: Routledge, 2000.
45. Koenker P. D. Travel to Work, Travel to Play: On Russian Tourism, Travel, and Leisure/ P. D. Koenker // Slavic Review. – 2003. – Vol. 62. – № 4: Tourism and Travel in Russia and the Soviet Union.
46. Lane C. Legitimacy and Power in the Soviet Union Through Socialist Ritual / C. Lane // British Journal of Political Science. – Vol. 14. – № 2.
47. Tumarkin N. The Living and the Dead. The Rise and Fall of the Cult of WWII in Russia/ N. umarkin. – New York, 1994.
48. Weiner A. Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution/ A. Weiner. – Princeton, 2001.
49. Wesson R. G. Military in the Soviet Society/ R. G. Wesson // Russian Review. – 1971. – Vol. 30. – № 2.
50. White A. De-Stalinization in the House of Culture: Declining State Control Over Leasure in the USSR, Poland, and Hungary, 1953–1989 / A. White. – London, New York, 1990.
51. Yurchak A. Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation/ A. Yurchak. – Princeton, 2006.
52. Zhuk S. I. Rock-and-Roll in the Rocket City. The West, Identity, and Ideology in Soviet Dniepropetrovsk, 1960–1985 / S. I. Zhuk. – Baltimore, 2010.
53. Zubkova E. Russia After the War. Hopes, Illusions, and Disappointments, 1945–1957 / E. Zubkova. – Armonk / NY, 1998.